

Irena Kutyłowska

Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne na Wzgórzu Staromiejskim w Lublinie

Rocznik Lubelski 23-24, 173-180

1981-1982

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

IRENA KUTYŁOWSKA

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE UMOCNIEŃIA OBRONNE NA WZGÓRZU STAROMIEJSKIM W LUBLINIE

Plan zabudowy Starego Miasta w Lublinie odbiega od typowego geometrycznego układu szachownicowego miast średniowiecznych. Według hipotez architektów¹ i historyków sztuki² jest to konsekwencją włączenia w średniowieczne miasto starszej wczesnośredniowiecznej osady. Osada ta, zajmująca północno-wschodnią część dzisiejszego Starego Miasta, zabudową swoją uwarunkowała przebieg traktów komunikacyjnych miasta lokacyjnego. Główny trakt osady — ul. Grodzka — został przedłużony i stał się podłużną osią miasta, natomiast krzywizna poprzecznych osi średniowiecznego miasta powtarza półokrągłą linię obronną wczesnośredniowiecznej osady. Linia ta według hipotez przebiegała ul. Złotą i Rybną (ryc. 1), co potwierdzić mogły tylko badania archeologiczne³.

Zwarta zabudowa Starego Miasta i udostępnione dla ruchu kołowego (choć w ograniczonym zakresie) uliczki uniemożliwiają prowadzenie szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych. Dlatego też archeolodzy zmuszeni są wykorzystywać wszelkiego typu prace ziemne na Starym Mieście do obserwacji układu nawarstwień i gromadzenia materiałów archeologicznych związanych z osadnictwem na tym terenie. W ostatnich latach duże możliwości badawcze dla archeologów stwarzają prace budowlane i ziemne prowadzone w ramach wieloletniego planu rewaloryzacji Starego Miasta. Mimo że uzyskiwane podczas tych prac dane są wycinkowe i nie mogą równać się z systematycznymi badaniami, wyniki ich mogą w końcowym etapie dostarczyć materiału zabytkowego równie bogatego, jak systematyczne prace archeologiczne. Właśnie w ramach planu rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska przy PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Lublinie prowadziła w 1972 r. badania archeologiczne przy kamienicy na ul. Złotej 2⁴.

Niniejszy artykuł prezentuje uzyskane w czasie tych badań najciekawsze dane archeologiczne dotyczące umocnień wczesnośredniowiecznej osady na wzgórzu staromiejskim w Lublinie. Materiały te wystąpiły w

¹ H. Gawarecki, Cz. Gawdzik, *Lublin — Krajobraz i architektura*, Warszawa 1964.

² S. Michalczuk, *O początkach Lublina czyli geneza układu urbanistycznego Starego Miasta*, „Biuletyn Historii Sztuki” R. XXXI, 1970, z. 2, s. 207, 209, il. 1.

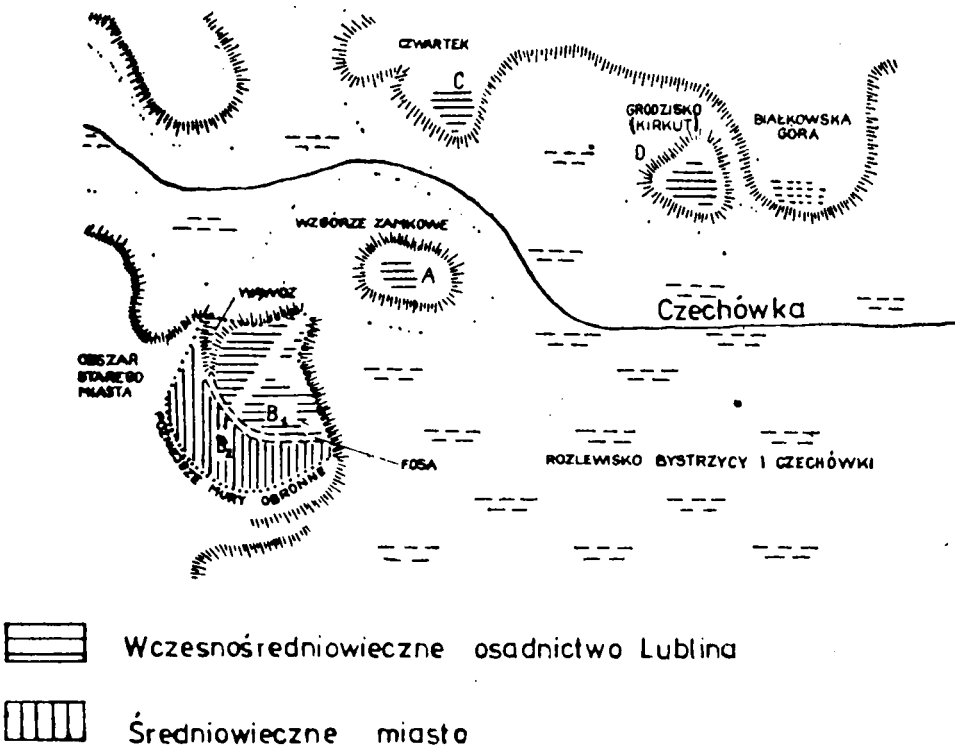
³ S. Michalczuk, *op. cit.*, s. 209.

⁴ Równocześnie przy tej kamienicy prowadzono badania naukowo-historyczne przez Pracownię Dokumentacji Naukowo-Historycznej PKZ i architektoniczne przez Pracownię Projektową PKZ.

wykopach nr 5 i 6 założonych na jezdni ul. Złotej przy kamienicy Złota 2⁵ (ryc. 1).

Hipotetycznie przyjmowany przebieg linii obronnej wczesnośredniowiecznego osadnictwa na ciągu ulic Złotej i Rybnej znalazł pierwsze potwierdzenie w wykonanych na zlecenie Miejskiego Zarządu Budynków Mieszkalnych odwiertach geologicznych⁶ i w sondażowo-penetracyjnych wykopach badawczych prowadzonych w latach 1968—1969⁷. Stwierdzono wówczas, że na ciągu tych ulic istnieje duże obniżenie terenu pełniące niewątpliwie funkcję obronną dla wczesnośredniowiecznej osady. W oparciu o materiał zabytkowy wyróżniono na długości tego obniżenia dwa odcinki: od strony północno-zachodniej (ul. Rybna) głęboki wąwóz i od

Ryc. 1

Ryc. 1. Lublin, zasięg wczesnośredniowiecznego osadnictwa i średniowiecznego miasta, rys. Ryszarda Galej-Joć

⁵ I. Kutylowska, *Lublin — Kamienica ul. Złota 2*. Dokumentacja z badań archeologicznych przeprowadzonych na zlecenie wewnętrznej Pracowni Dok. Naukowo-Historycznej przy PP PKZ O Lublin 1973 (maszynopis).

⁶ S. Hoczyk-Siwkova, *Formowanie się wczesnośredniowiecznego ośrodka miejskiego w Lublinie*, Lublin 1971 (praca doktorska w maszynopisie).

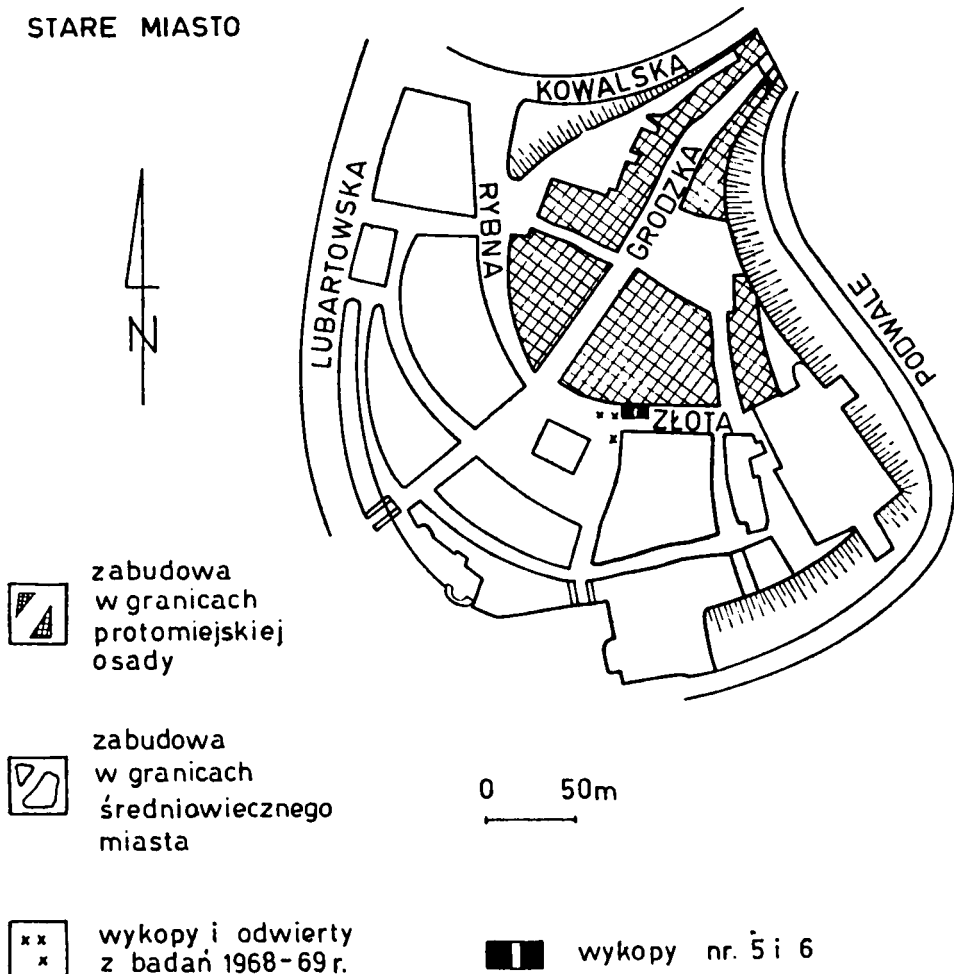
⁷ S. Hoczyk-Siwkova, *Sprawozdanie z badań Lublina przedlokacyjnego w latach 1967—1969*, „Sprawozdania Archeologiczne” T. XXVI, 1974, s. 98.

strony południowej (ul. Złota) sztuczny przekop-fosę⁶. Dodatkowe materiały dotyczące charakteru obniżenia na odcinku południowym uzyskano w omawianych poniżej wykopach nr 5 i 6. Odsłonięto w nich warstwy geologiczne — 1 i 1A, tzw. calcowe, oraz kulturowe — warstwy od 2 do 6 (ryc. 2). Calcowa warstwa lessu (w. 1) zhumusowana w górnej partii (co oznaczono jako warstwę 1A) ma silny, choć nie urwisty, spadek w kierunku południowym, tj. do środka jezdni ul. Złotej. Na odcinku 4 m różnica poziomów wynosi prawie 3 m. Wyraźnie przecięta górna zhumu-

Ryc. 2

LUBLIN

STARE MIASTO

Ryc. 2. Lublin, plan Starego Miasta z zaznaczeniem wykopów badawczych, rys. Ryszarda Galej-Joć

⁶ S. Hoczyk-Siwkowska, *op. cit.*, s. 106, 107, ryc. 1.

sowana warstwa lessu (w. 1A) i wykonany w niej stopień o zachowanej wysokości od 0,5 m do 1,0 m wskazuje, że najprawdopodobniej odsłonięto tu zbocze sztucznie profilowanej fosy. O rozmiarach fosy wnioskować możemy na podstawie jej profilu naniesionego na przekrój ul. Złotej (ryc. 2). Odsłonięta tu wewnętrzna (północna) krawędź fosy, na której stała zabudowa północnej strony ul. Złotej, pozwala przyjąć, że na krawędzi zewnętrznej (południowej) stała zabudowa południowej strony ul. Złotej. To daje nam możliwość odtworzenia pierwotnej szerokości fosy. Z błędem w granicach 2 do 4 m przyjąć można, że szerokość jej wynosiła około 12 m, to jest dzisiejsza szerokość ulicy Złotej, przy głębokości około 5 m do podstawy wału.

Istnienie wału potwierdzają odsłonięte w omawianych tu wykopach warstwy 2 i 4A. Podstawę wałów wyznacza nam strop calca — warstwy 1A i poziom średniowiecznych nawierzchni ul. Złotej (warstwa 4) powstałych po zasypaniu fosy, którą niwelowano do poziomu podstawy wału odpowiadającemu poziomowi użytkowania terenu na obu zboczach fosy.

Warstwę 2 powstałą w czasie użytkowania fosy stanowi brunatna glina lessowa w stopie lekko zhumusowana, zawierająca fragmenty spalonego drewna i grudki polepy. Występująca w jej miąższości polepa i węgle drzewne są pozostałościami po pożarach wału. Ślady pożarów grupują się w górnych partiach tej warstwy nie tworząc jednolitego poziomu. Wskazywałoby to na niewielkie pożary i to raczej w końcowej fazie użytkowania umocnień⁹, choć być może jest to przypadkowe na odsłoniętym tu odcinku fosy.

Za pozostałości wału można uznać warstwę 4A, występującą w miąższości warstwy 4 (średniowiecznej). Stanowiły ją grudy polepy. Poziom jej występowania i rozsypiskowy układ pozwalają na przyjęcie interpretacji, że pochodzi z wału wczesnośredniowiecznego zniszczonego w trakcie prowadzonych w średniowieczu niwelacji terenu lub w czasie prac ziemnych¹ związanych z budową kamienic. Analogiczną rumowiskową warstwę polepy z węglem drzewnym odsłonięto w podwórku Złotej 2, powyżej nawarstwień XIV—XV-wiecznych. Zapewne są to resztki wału przerzucone podczas kopania piwnic. Odkryte ślady wału zbudowanego z gliny i drewna (węgle drzewne w warstwie 2) nic nam nie mówią o jego rozmiarach, ale przy tak potężnej fosie wał nie mógł być mniejszy niż 4—5 m wysokości i około 10 m szerokości u podstawy. Na to wskazywałaby głębokość fosy, z której wybrany less przeznaczony został z całą pewnością na budowę wału. Dodając do tego objętość drewna użytego do jego budowy, wysokość wału od strony południowej musiała być imponująca. Od strony wschodniej, północnej i północno-zachodniej grodu bronily zbocza wzgórza staromiejskiego wysokości rzędu 12—15 m, być może dodatkowo umocnione, podobnie jak wzgórze Grodzisko („Kirkut”) w Lublinie, gdzie na kraju stromych zboczy wyniesienia badania archeologiczne ujawniły występowanie dodatkowego nasypu ziemnego¹⁰. Z całą pewnością do Wzgórza Staromiejskiego odnoszą się wzmianki z lat czterdziestych XIII w. wymieniające suburbium lubelskie¹¹. Warowne pod-

⁹ K. Myśliński, *Najstarszy Lublin — proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski” T. IX, 1966, s. 174, 176.

¹⁰ S. Hoczyk-Siwkova, *op. cit.*, s. 111.

¹¹ Z. Sułowski, *Przedlokacyjny Lublin w świetle źródeł pisanych* [w:] *Dzieje Lublina*, t. 1, Lublin 1965, s. 36.

grodzie lubelskie pozwala na porównanie go z warownymi podgrodziami centralnych ośrodków w Polsce¹².

Od kiedy i jak długo umocnienia te broniły osadnictwa na wzgórzu staromiejskim wnioskować możemy według rozpiętości chronologicznej materiałów występujących w warstwie 2, odkładającej się w czasie użytkowania fosy, i w warstwie 4, powstałej — jak na to wskazuje jej układ i struktura (opis warstwy 4 niżej) — po zasypaniu fosy. Zabytki z warstwy 2 to kilka fragmentów naczyń datowanych na XII—XIII w. (ryc. 4a, b, d) i jeden fragment naczynia z VIII—IX w. (ryc. 4c). Mała ilość zabytków jest wynikiem odsłonięcia tej warstwy w partii, gdzie przykrywa ona strome zbocze fosy, a przedmioty spadające do fosy rzadko utrzymują się na zboczu. Więcej materiału uzyskano z tej warstwy podczas badań w latach 1968—1969 w wykopie V usytuowanym w granicach Rynku, ale na linii ul. Złotej (ryc. 2). Wystąpił tam materiał z II, III i IV fazy rozwoju ceramiki lubelskiej o ramach chronologicznych od VIII do końca XIII w.¹³ Oczywiście czas funkcjonowania fosy najpewniej datują nam materiały najmłodsze, a więc XII—XIII-wieczne występujące w omawianych wykopach, jak i we wspomnianym wyżej wykopie V. Czy jednak wszystkie starsze materiały dostały się do fosy przypadkowo w XII—XIII w.? Fakt występowania ich nawet w wykopach o niewielkiej powierzchni (wykop V przy dnie miał wymiary 1×1,5) świadczy, że najprawdopodobniej nie występują one tam sporadycznie i na wtórnym złożu.

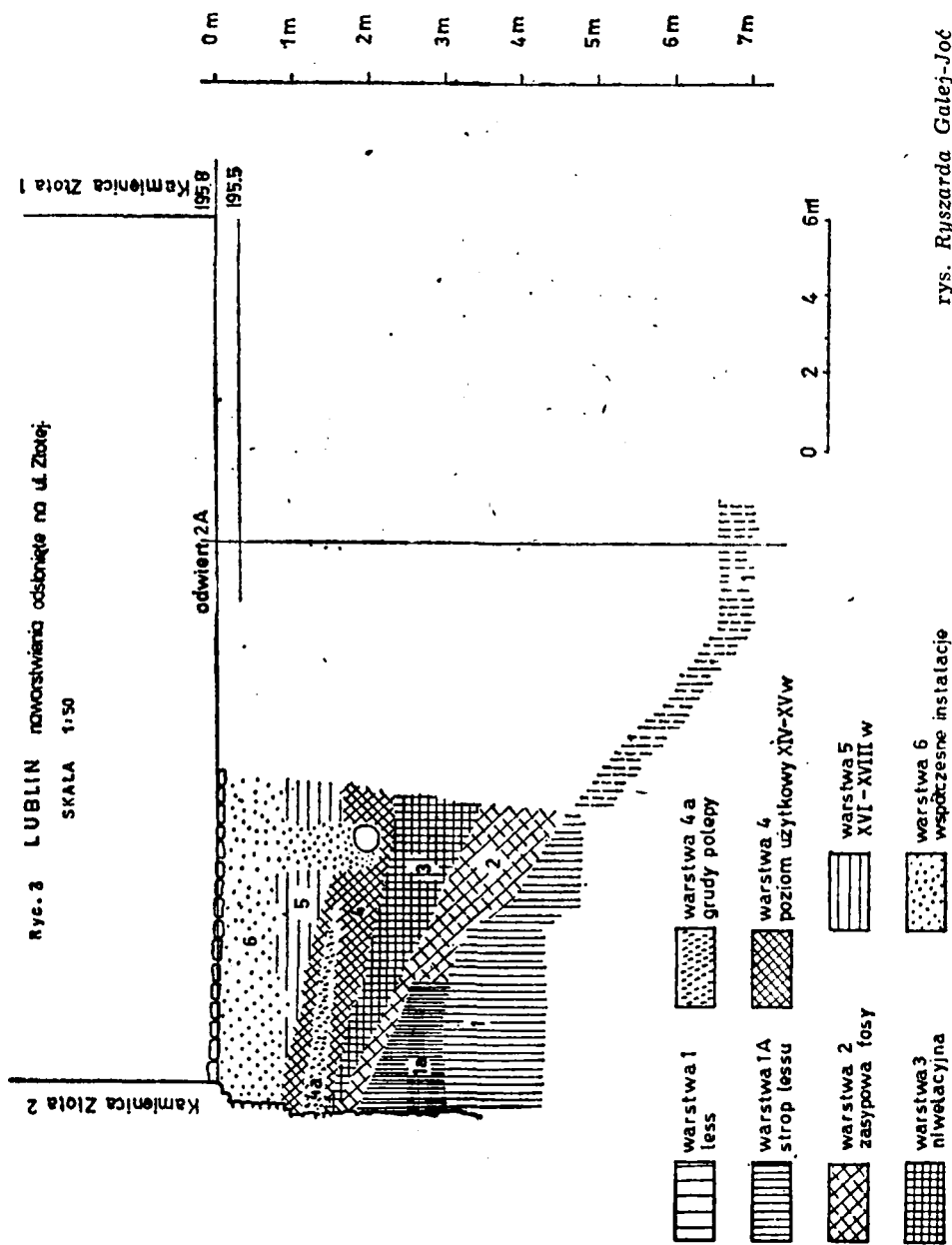
Biorąc pod uwagę równomierne występowanie śladów osadnictwa z I i II fazy chronologicznej (VI—poł. IX w.) na całym terenie dzisiejszego Starego Miasta i zaznaczające się ograniczenie osadnictwa fazy III (poł. IX—poł. XI w.)¹⁴ do terenu objętego omawianymi tu umocnieniami, dolną granicę chronologiczną umocnień i czas budowy grodu wiązać można z początkami państwa polskiego — formowaniem się granicy na Bugu i datować najprawdopodobniej nie później niż na połowę wieku XI. Górną granicę chronologiczną funkcjonowania fosy wyznaczają nam najmłodsze materiały z warstwy 4 datowane na wiek XIV—XV. Warstwę 4 stanowiła tłusta, czarna ziemia z mierzwą, faszyną oraz resztkami zbutwiałych belek w partii południowej, najbliższej środka jezdni ul. Złotej. Z warstwy tej pochodzi wyłącznie materiał ceramiczny datowany na XIV—XV w. (ryc. 4e, f). Analogiczną warstwę również ze średniowiecznym materiałem zabytkowym odsłonięto w wykopie V z 1968 r.¹⁵ Układ, struktura i materiał zabytkowy z tej warstwy wskazują wyraźnie, że powstała ona po zniwelowaniu wczesnośredniowiecznych umocnień, a odkryte w jej miąższości zbutwiałe drewno to pozostałości moszczonęj drewnem ulicy. Czy zasypywanie fosy rozpoczęto zaraz po lokacji miasta w 1317 r., czy dopiero za Kazimierza Wielkiego — trudno na to jednoznacznie odpowiedzieć. Proces zasypywania fosy (przynajmniej na odsłoniętym odcinku) odbywał się już w okresie, kiedy ceramika o cechach średniowiecznych była w użyciu; świadczy o tym fakt występowania

¹² W. Hensel, *Archeologia o początkach miast słowiańskich*, 1963, s. 86, ryc. 33, 62, 67, 69; A. Zaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, 1974, s. 413, ryc. 322.

¹³ S. Hoczyk-Siwkowa, *op. cit.*, s. 107.

¹⁴ S. Hoczyk-Siwkowa, *op. cit.*, s. 107.

¹⁵ S. Hoczyk-Siwkowa, *op. cit.*, s. 107.

rys. Ryszarda Galej-Joć

ceramiki średniowiecznej w warstwach niwelacyjnych¹⁶ oznaczonych jako warstwa 3 (ryc. 2). Być może wytyczenie XIV-wiecznego miasta nastąpiło wkrótce po wydaniu dokumentu lokacyjnego, a tylko prace niwelacyjne przeciągały się i zakończone zostały około poł. XIV w.

Odślaniane wysiłkiem wszystkich archeologów lubelskich materialne ślady najstarszego osadnictwa Lublina pomogą z czasem odwzorzyć w pełni proces formowania się miasta, określić etapy jego rozwoju oraz rangę, jaką zajmował wśród miast Polski piastowskiej. Już 10-letni okres wykinkowych badań nielicznej grupy archeologów lubelskich pozwala na wprowadzenie poprawek do powstałych w latach 60 opracowań omawiających przedlokacyjne osadnictwo w Lublinie¹⁷. Obecnie można przyjąć, że we wczesnym średniowieczu na Wzgórzu Staromiejskim nie było osady otwartej, ale warowne podgrodzie związane z grodem na wzgórzu zamkowym (ryc. 3). Podgrodzie lubelskie było również warowne, jak Okół — podgrodzie stołecznego grodu Małopolski — Krakowa¹⁸. Analogiczne jest również rozplanowanie obu zespołów grodowych — gród na pojedynczym wyniesieniu, podgrodzie na cyplu sąsiedniego wyniesienia. Zapewne też rola, jaką Lublin pełnił we wczesnym średniowieczu dla terenów między Wisłą a Bugiem, nie była mniejsza od roli, jaką pełnił Kraków dla terenów południowej Małopolski.

¹⁶ I. K u t y ł o w s k a, *op. cit.*, s. 41, 42.

¹⁷ R. J a m k a, *Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce południowej w świetle badań archeologicznych*, cz. 2; *Przemysł, Lublin, Sandomierz, Wiślica i Opole*, Kraków 1973, s. 72, 73.

¹⁸ R. J a m k a, *op. cit.*, cz. 1: Kraków, s. 71; K. R a d w a ń s k i, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 112, 122.